

AZ ISZLÁM SZEREPE MAROKKÓ BEL- ÉS KÜLPOLITIKÁJÁBAN

Vékony Dániel*

Bevezetés

Egykori tanítványaként a szerző számára meghatározók voltak Rostoványi Zsolt azon gondolatai, amelyek az iszlám globális jelenlétével, illetve a globális iszlám különböző interpretációinak versengésével foglalkoztak.¹ Jelen tanulmány célja, hogy a maga szerény eszközeivel kapcsolódjon Rostoványi munkásságának ehhez a részéhez. E sorok szerzője is igyekezett szem előtt tartani Rostoványinak azt a gondolatát, miszerint az iszlámot nem mint elvont rendszert kell tanulmányozzuk, hanem valós társadalmi, politikai és gazdasági dinamikákon keresztül vizsgálva kell törekednünk az iszlám megértésére. Illetve azt is fontos hangsúlyoznunk, hogy az iszlám sokszínűségét az azt gyakorlókon, magukon a muszlimokon keresztül érthetjük meg a legjobban.²

Ezeket az elveket szem előtt tartva a jelen tanulmány Marokkóra és a marokkói iszlámra fókuszál. A tanulmány célja annak bemutatása, hogy hogyan használja fel az iszlámot a marokkói rezsim bel- és külpolitikai céljainak megvalósítása érdekében. Az iszlámhoz ebben a kontextusban nem csupán mint az emberek egy közösségét összekötő valláshoz és kultúrához közelítünk. Jelen tanulmányban az iszlámra a politika egyik eszközeként is tekintünk, a célunk pedig az, hogy bemutassuk, az iszlámot az uralkodó és a hozzá kötődő gazdasági és politikai elit (Marokkóban ezt a nehezen körülhatárolható csoportot *mahzen* névvel illetik) hogyan használja fel az iszlámot saját céljai elérése érdekében. Ennek teljesebb megértéséhez azonban szükséges az ország iszlámmal kapcsolatos alapvető hátterének és hagyományainak áttekintése is.

A tanulmány módszertani hátterét tekintve egy leíró elemzés, amelynek elsődleges időkerete VI. Mohamed uralkodásának ideje, tehát az 1999-től napjainkig terjedő időszak. Azonban elkerülhetetlen egy rövid visszatekintés Marokkó történelmébe annak érdekében, hogy a témát jobban megértsük.

Az elméleti hátterét tekintve a tanulmány nagyban épít Nye *soft power* fogalmára,³ illetve felhasználja még Miskimmon, O'Loughlin, és Roselle stratégiai narratívával kapcsolatos elméletét.⁴ Utóbbi szerint a stratégiai narratíva a politikai szereplő vagy szereplők eszköze, amelynek segítségével közös jelentéstartományt hoznak létre vagy saját magukról vagy valamely nemzetközi folyamatról. Ennek érdekében pedig az adott politikai szereplő formálja a hazai és a nemzetközi poli-

* Vékony Dániel, egyetemi adjunktus, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, Budapesti Corvinus Egyetem.

¹ A teljesség igénye nélkül csak két fontosabb művét említjük meg: Rostoványi Zsolt (2004): *Az iszlám világ és a Nyugat*. Corvina Kiadó, Budapest, Rostoványi Zsolt (2020): *Az iszlám és a 21. század. Kihívások és válaszok*. L'Harmattan, Budapest.

² Rostoványi (2020), i.m. 23.

³ Nye, Joseph S. Jr. (2005): *Soft Power: The Means To Success In World Politics*. Public Affairs, New York.

⁴ Miskimmon, Alister – O'Loughlin, Ben – Roselle, Laura (2013): *Strategic Narratives. Communication Power and the New World Order*. Routledge, London – New York.

tikai szereplők gondolkodását, a jelenről, a múlttól és a jövőről alkotott képét, és ezen keresztül a viselkedésüket. A témánk kapcsán ezt fogjuk alkalmazni, hogy bemutassuk, a marokkói rezsिम a saját mérsékelt iszlám interpretációját hogyan használja fel az országról alkotott kép befolyásolására, így elősegítve a számára kedvező bel- és külpolitikai célok elérését.

Jelen tanulmány tehát arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen szerepet játszik az iszlám a marokkói rezsिम esetében. Ehhez először bemutatjuk egy rövid történeti áttekintés keretében a rezsिम és elsősorban az uralkodó viszonyát az iszlámhoz. Ezek után a tanulmány az iszlám belpolitikai szerepére koncentrál, végül pedig a külpolitikát vesszük górcső alá. Mivel e sorok szerzője is osztja azt a nézetet, hogy a mai globalizált világunkban egyre inkább lehetetlen és értelmetlen elválasztani a bel- és a külpolitikai dimenziókat, ezért az olvasó több helyen fedezhet majd fel átfedéseket e két terület között a tanulmány során.

A marokkói iszlám áttekintése

A mai Marokkó területére az iszlám a VII. században érkezett meg, és azóta is dominálja a társadalom vallási és kulturális mindennapjait. Az egymást váltó dinasztiák az iszlámot is felhasználva próbálták kiterjeszteni a hatalmukat. A Marokkót uraló dinasztiák között voltak olyanok, amelyek képesek voltak kiterjeszteni hatalmukat déli irányba a szubszaharai régió felé, rövid ideig uralmuk alá hajtva Gaó és Timbuktu városait is, illetve északon az Ibériai-félszigetet is egy ideig uralmuk alatt tartották. De Marokkó a kereskedelem révén is sok évszázados kapcsolatokkal kötődik Európához és a nyugat-afrikai régióhoz. Témánk szempontjából ez azért releváns, mivel ez az évszázados kapcsolat vallási és kulturális értelemben is összeköti a régió országait. Elég csak azt megemlíteni, hogy a Fez városában i.sz. 859 óta működő Karavijjín egyetem és mecset olyan vallási és kulturális központ volt, amelyet még Európából is felkerestek a tudásra szomjazók a középkor folyamán.⁵ Többek között a Karavijjín egyetemnek köszönhetően Marokkó az évszázadok során egyfajta vallástudományi viszonyítási pont lett a nyugat-afrikai térségben.⁶ Marokkóban az iszlám szunnita ága domináns, a társadalom túlnyomó többsége szunnita muszlim. A térség iszlám társadalmi tradicionálisan a *málikita* iszlám jogi iskolát követik, illetve az *asarita* teológia és a szúfizmusz elterjedtsége is összeköti azokat.⁷ Marokkót 1666 óta az Alavita uralkodócsalád vezeti. A dinasztia vérvonalát Mohamed prófétáig vezetik vissza, a jelenlegi uralkodó, VI. Mohamed apja, II. Haszan 1999-ben bekövetkezett halála után lépett a trónra.

Az uralkodócsalád több szempontból is a tradíciókat segítségül hívva legitimálja a hatalmát. A jelenlegi uralkodó nagyapja, V. Mohamed aktívan vette ki a részét a francia gyarmati uralom elleni küzdelemből, amiért mind a mai napig széles körű tisztelet övezi. Emiatt az uralkodócsalád és a nemzeti függetlenség gondolata szorosan összekapcsolódik egymással.

Ezt egészíti ki az uralkodó vallási legitimitása. Amint említettük, az, hogy a Próféta vérvonalához kötődik a dinasztia, alapvető vallási legitimitást ad az uralkodócsalád számára. A II. Haszan uralma alatt, 1962-ben elfogadott alkotmány deklarálta, hogy az uralkodó nem csak az ország legfőbb politi-

⁵ Lásd a kötetben Dévényi Kinga tanulmányát (a szerk.).

⁶ Arbaoui, Larbi (2012): Al Qarawiyin of Fez: The Oldest University in the World. *Morocco World News*, 2012. 10. 02. <https://www.morocccoworldnews.com/2012/10/59056/al-karaouin-of-fez-the-oldest-university-in-the-world> (2021. 12. 13.)

⁷ Baylocq, Cédric – Hlaoua, Aziz (2016): Diffuser un « islam du juste milieu »? Les nouvelles ambitions de la diplomatie religieuse africaine du Maroc. *Afrique contemporaine*, 257. évf. 1. sz. 115–116.

kai, hanem egyben legfőbb vallási méltósága is. Az elfogadott alkotmány a mindenkori királyt felruházta az *amír al-múminín* címmel.⁸ Ezt a címet – melynek jelentése: „a hívők parancsnoka” – Mohamed próféta használta először, emiatt nagyon erős vallási legitimitást kölcsönöz a viselője számára. Figyelemre méltó, hogy azáltal, hogy az uralkodót nem a kalifa, hanem az *amír al-múminín* címmel ruházta fel az alkotmány, egy olyan cím birtokosa lett, amely nem vindikált számára teljes autoritást a szunnita iszlám többi népe felett. Mégis az *amír al-múminín* cím egyrészt a próféta – és nem az őt követő vezetők – által használt cím. Tehát a legitimitása ezért még elemibb szinten kapcsolódik az iszlám vallás alapítójához anélkül, hogy ez más országokkal szemben vallási konfliktusokat generálna. Másrészt a cím egy parancsnoki, végeredményben katonai tiszttség, aminek relevanciája azért fontos, mert így az uralkodó a fegyveres erők parancsnokságát is vallási legitimitással képes alátámasztani.

A marokkói uralkodói hatalmat tehát több oldalról is támogatja az iszlám vallás. Ezt az ún. „arab tavasz” során, 2011-ben elfogadott alkotmány sem változtatta meg.⁹ Csicsmann szerint Marokkóban egy duális rendszer épült ki, ahol az alkotmány értelmében az uralkodó kezében van a legfőbb szekuláris és szakrális autoritás, ennek rendelődik alá a többpártrendszer és a civil társadalom is.¹⁰ E logika mentén az alkotmány 3. cikke az iszlámot mint államvallást határozza meg.¹¹ Az alkotmány 41. cikke pedig megerősíti az uralkodót az *amír al-múminín* címben, egyben kimondja, hogy az uralkodó az Ulema Legfelsőbb Tanácsának vezetője, és így az országban érvényben lévő *fatvá*k kiadását is ő felügyeli.¹² Ezzel a királyi cím birtokosa egyben az ország vallási intézményeinek és a vallást értelmező legfelsőbb tanácsának a feje is, és így az uralkodó képes biztosítani a marokkói iszlám interpretációja feletti teljes kontrollt.

Ezt a befolyást tovább növeli az a tény, hogy az uralkodó a parlamenti választásokon megmérkőző pártok által alakított kormányba bizonyos posztokra delegálhat minisztereket. A Vallásügyi Minisztérium az egyik olyan intézmény, amit nem a pártok, hanem a király által delegált miniszter irányít. A jelenlegi miniszter, Ahmed Túfik, aki 2002 óta vezeti a Vallásügyi Minisztériumot. Túfik ugyan történelmi végzettséggel rendelkezik, ugyanakkor a búdsísi szúfi rend ismert tagja. Túfik kabinetfőnöke pedig Abdellatif Begdúri Askari, aki a tídzsáni szúfi rendhez kötődik.¹³ Ebből is látszik, hogy a jelenlegi uralkodó nagyban támaszkodik a marokkói társadalomba mélyen beágyazott szúfi rendekre.

Ezért is nehéz a dolga Marokkóban annak, aki az iszlamista gondolatok nevében lép fel, hiszen az állam intézményei már most is jelentős mértékben az iszlám előírásai szerint működnek. Az államot az uralkodó személyében egy vallási vezető irányítja, akinek vallási legitimitása több, iszlámban gyökerező alapon is nyugszik. Ennek kapcsán figyelemre méltó, hogy Brabato arról beszél,¹⁴ hogy napjaink közel-keleti rezsimei egyre inkább egy sajátos posztszekuláris rendszert hoznak létre, ahol az iszlám keretei között valósul meg a vallási pluralizmus. Ugyanakkor

⁸ Zeghal, Malika (2008): *Islamism in Morocco. Religion, Authoritarianism, and Electoral Politics*. Markus Wiener Publishers, Princeton.

⁹ *La Constitution – Edition 2011*. Royaume du Maroc, Secrétariat Général du Gouvernement. http://www.sgg.gov.ma/Portals/0/constitution/constitution_2011_Fr.pdf (2021. 12. 13.)

¹⁰ Csicsmann László (2013): The Interplay of Regime Survival Strategy and Political Reform in Jordan and Morocco after the Arab Spring. *Grotius*. http://www.grotius.hu/doc/pub/ILNIMG/2014-08-04_csicsman_the-interplay-of-regime-survival-strategy-and-political-reform-in-jordan-and-marocco.pdf (2017. 09. 07.)

¹¹ *La Constitution*, i.m. 3. cikk.

¹² *Uo.* 41. cikk.

¹³ Wainscott, Ann Marie (2017): *Bureaucratizing Islam. Morocco and the War on Terror*. Cambridge University Press, Cambridge, 79.

¹⁴ Brabato, Mariano (2020): Postsecular Plurality in the Middle East: Expanding the Postsecular Approach to a Power Politics of Becoming. *Religions*, 11. évf. 4. sz.

Marokkó esetében azt látjuk, hogy ez a Brabato által leírt poszt szekurális pluralizmus egy történelmi alapokon nyugvó retradicionálódási folyamat részeként jött létre, amely során az uralkodó elit megpróbálja rekonstruálni az uralkodó történelmi, vallási és világi szerepét. Ezzel pedig az iszlamista kihívásra egy sajátos konzervatív, az ország vallási hagyományaira építő választ ad.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a marokkói iszlám feje az uralkodó, akinek az alkotmányban rögzített szerepe nem csupán szimbolikus. Az országban az Ulema Legfelsőbb Tanácsán keresztül az ország mecseteinek és vallásjogi műhelyeinek munkáját is ellenőrzi, a Vallásügyi Minisztériumon keresztül pedig minden egyéb valláshoz köthető tevékenységet (pl. vallási tisztséget betöltő személyek oktatása) is a kezében tart.

Az iszlám szerepe Marokkó belpolitikájában

VI. Mohamed 1999-es trónra lépésekor vasmarokkal uralt országot örökölt apjától, II. Haszantól. Tény, hogy amikor Haszan trónra került, a modern marokkói királyság még nagyon fiatal volt. Apja, V. Mohamed korai halála miatt Haszan hosszú uralkodása (1961–1999) alatt szilárdult meg az intézményrendszer az országban, beleértve az állam iszlámmal kapcsolatos intézményeit is. Haszan a marokkói vallási elitben hatalma megszilárdításának kihívóit látta, ezért a hagyományos marokkói iszlám gyengítését határozta el. Haszan nyitott az akkor egyre népszerűbbé váló szalafista eszmék felé, tolerálta az iszlamista tanok terjedését is, és számos fiatal marokkóit küldött szaúdi egyetemekre tanulni. Ezzel két legyet ütött egy csapásra: egyfelől gyengítette a tradicionális vallási elit befolyását az országban, másfelől az akkor nagyobb veszélynek mutatkozó baloldali eszmék számára is alternatívát kínált. A hagyományos vallási intézményeket, mint például a Karavijjín Egyetem, szintén megpróbálta marginalizálni. A szalafista gondolatok felé fordulás a tradicionális szúfi rendek gyengítését is jelentette, mivel Haszan bennük is hatalma kiépítésének potenciális akadályozóit látta. Zeghal szerint ez a folyamat tulajdonképpen az iszlám egyfajta pluralizálódását hozta el az országba, de ezt az igen kuszává váló intézményrendszert végeredményben a király vonta a felügyelete és irányítása alá.¹⁵ Ennek a folyamatnak az egyik eredménye, hogy az országban nem csak a szalafista, de a szúfi tanokra, és a Muszlim Testvérek nézeteire épülő iszlamista csoportok is megerősödtek.¹⁶

Ekkor emelkedett fel szintén a helyi szúfi gyökerekkel rendelkező Igazság és Spiritualitás iszlamista mozgalom (*al-Adl va-l-Ihszán*), amely nyílt kihívást intézett a fennálló rezsim ellen. Az iszlamista mozgalom kihívására válaszul II. Haszan szintén a pluralizálódás eszközához nyúlva hagyta megerősödni az egyiptomi Muszlim Testvérek ideológiáját adaptáló Igazság és Fejlődés Pártját (*Partie du Justice et Développement*, a továbbiakban PJD). A PJD ugyanis a társadalom további iszlamizálását a fennálló berendezkedés keretein keresztül kívánta elérni.¹⁷

VI. Mohamed tehát egy olyan országot örökölt apjától, ahol az iszlám nevében fellépő számos, a kormányzat által ellenőrzött, de ahhoz nem kötődő csoport volt jelen. Ebben a kavalkádban az uralkodó személye jelentette az egyetlen biztos pontot, aki az erőszakos szervezetek lojalitásának köszönhetően változó mértékben, de ellenőrzése alatt tartotta ezeket a szervezeteket.

¹⁵ Zeghal, *i.m.* 55–60.

¹⁶ *Uo.* 75–145.

¹⁷ *Uo.* 155–160.

Bár 2002-ben a fentebb már említett Ahmed Túfik vallásügyi miniszterre történő kinevezése már árulkodó jelnek tekinthető, a radikális irányváltás a 2003-as casablancai merényletek után indult el.¹⁸ A terrorcselekmények rádöbentették a rezsimet arra, hogy az eddigi, az iszlám csoportokkal kapcsolatos stratégia, ami a *divide et impera* elvére épült, nem eléggé hatékony. A dzsihádisták csoportok aktív fellépése ugyanis nyílt kihívás volt a rezsím legitimitásával szemben. Ezen kívül az is nyilvánvalóvá vált, hogy ezek a radikális szervezetek más, hasonlóan marokkói háttérrel rendelkező csoportokhoz kapcsolódtak más országokban. Ez nem is annyira meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy hogyan terjedtek el a radikális iszlamista nézetek Nyugat-Európa alapvetően bevándorló háttérrel rendelkező muszlim közösségeiben az 1990-es évek derekára.¹⁹

A dzsihádisták kihívásra válaszul a rezsím az iszlámmal kapcsolatos politika teljes újragondolására és újrászervezésére szánta rá magát. A feladatot Túfik kapta, aki munkához is látott. A szemléletváltás lényege egyfajta retradicionalizációs program volt, ami együtt járt az iszlámmal kapcsolatos intézmények totális állami kontrol alá helyezésével. A folyamat részeként a marokkói mecseteket teljes állami ellenőrzés alá vonták, az imámok állami alkalmazottakká váltak – tehát a központi kormánytól kapták a fizetésüket –, és a munkájukat csak a Legfelsőbb, vagy az ez alá tartozó Regionális Ulema Tanácsok egyikének jóváhagyásával végezhetik. Így csak olyan imámok maradhattak a mecsetek élén, akik elfogadják az országban immár hivatalossá váló *málikita* és *asarita* irányvonalat, és nem ellenségesek a szúfi tanokkal szemben. A *fatvák* kiadását is központi hatáskörbe vonták, ezek megszövegezéséért és kiadásáért szintén az Ulema Tanács felel.²⁰ Ezzel a rezsím teljesen központosította és ellenőrzése alá vonta az országban található hivatalos imaheleket. A kormányzat által támogatott „mérsékelt iszlám” irányvontól eltérő nézeteket így igyekezett a rezsím marginalizálni. Amit látunk tehát, az egyfajta sajátos, a helyi marokkói tradíciókban gyökerező iszlám államvallás kialakítása. Azonban azt is látnunk kell, hogy ez a folyamat nem példa nélküli, hiszen nagyon hasonló dinamikákat figyelhetünk meg Törökországban, vagy éppen Egyiptomban is. Ami ennek a jelenségnek az egyediségét adja az az, ahogyan az egész marokkói iszlám rendszer középpontjában az uralkodó személye, az *amír al-múminín* áll.

A jelenlegi király pedig igyekszik ezt a szerepet a nyilvánosság előtt is betölteni. Az állami médiacsatornák rendszeresen közvetítik, amikor VI. Mohamed felkeres egy mecsetet a pénteki ima idején. Marokkóban a szúfi hagyományoknak megfelelően Mohamed próféta születésnapját (*Maulid an-Nabi*) is az egész országban megünneplik.

A szúfi rendek politikai szerepéről eddig kevés szó esett. A marokkói kultúrát valóban átítatja a szúfizmus. Jó példa erre az ún. *gnaua* zene, amelyet szúfi rendek tagjai játszanak, és sokszor hallható a rádióban, illetve minden évben nagy sikerű fesztivált is szerveznek e zene népszerűsítésére.²¹ Ez ismét egy tudatos és nagyon szimbolikus politikai döntés, hiszen az iszlám egyes radikálisabb értelmezései nem tolerálják a zenét, jó példa erre az, ahogy az afgán tálib rezsím első, 2001-ig tartó szakaszában betiltottak mindenféle zenét az országban.²² Ezért a *gnaua* zene állami támoga-

¹⁸ A merényleteket az al-Káidához köthető Marokkói Iszlamista Kombattáns Csoport 12 tagja követte el, az áldozatok száma viszonylag alacsony volt. Ezzel együtt nyilvánvalóvá vált, hogy Marokkóban jelen vannak azok a transznacionális terrorcsoportok, amelyek a New York-i, és az egy évvel későbbi madridi terrorcselekményekkel is összefüggésbe hozhatók.

¹⁹ Kepel, Gilles (2007): *Dzsihádk*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 8. és 13. fejezet

²⁰ Zeghal, i.m. 249–251.

²¹ *Essaouira Gnaoua and World Music Festival* (é.n.) <https://www.festival-gnaoua.net/en/accueil> (2021. 12. 15.)

²² E sorok írásakor még nem világos, hogy a zene sorsa hogyan alakul az újjászerveződött tálib uralom alatt Afganisztánban.

tással történő népszerűsítése egyben szimbolikus politikai állásfoglalás is a „mérsékelt”, kulturális gyökerekkel rendelkező iszlám mellett.

Ugyan a marokkói szúfi rendek ritkán mutatkoznak a nyilvánosság előtt, azonban 2011-ben a rezsim mégis mobilizálta őket. Az ún. „arab tavasz” eseményei Marokkót sem hagyták érintetlenül, 2011. február 20-án kormányellenes tüntetések kezdődtek. A tüntetők ugyan nem követelték a király lemondását, de mélyreható reformokat igen. A király – hamar felismerve a helyzet komolyságát – egy TV-beszédben reflektált a tüntetők követeléseire, és megpróbálta magát reformerként pozicionálni. Elismerte, hogy szükségesek a reformok, illetve igyekezett magát is a reformok egyik követelőjeként feltüntetni. Mindezzel az volt a célja, hogy az egész reformfolyamat élére állhasson, és végeredményben az irányítása alá vegye azt. Az uralkodó elit által összeválogatott „szakértők tanácsa” végül összeállított egy alkotmánytervezetet, amit azonban a tüntetéseket szervező Február 20. Mozgalom elutasított, és demonstrációkon arra biztatta a követőit, hogy bojkottálják a népszavazást az új alkotmánytervezetről. Nézetük szerint a reformok nem mentek elég messzire, ezért a tervezett új alkotmány sem tartalmazott jelentős változásokat.

Erre a demonstrációra válaszul a búdsísi szúfi rend nagyszabású megmozdulást szervezett Casablancába, amely képes volt ellensúlyozni a Február 20. Mozgalom tüntetését, amit ugyanazon a napon tartottak. Az új alkotmányról történő népszavazás előtt az imámok is nyíltan a voksolás való részvételre, és az alkotmánytervezet támogatására szólították fel a hívőket.²³ Az alkotmánytervezetet végül elsősorú többséggel, és az átlaghoz képest szokatlanul magas, mintegy 73 százalékos részvétel mellett fogadták el.²⁴ Nem tudjuk, hogy a vallási csoportok és imámok mobilizálásának hiányában hogyan alakult volna a népszavazás, de azt biztosan állíthatjuk, hogy azzal, hogy a rezsim a vallási csoportokon keresztül is mozgósította a lakosságot, végül hozzájárult ahhoz, hogy egy olyan alkotmányt fogadjon el a társadalom, ami a király hatalmát stratégiai területeken érintetlenül hagyja, így a vallási ügyek is az uralkodó hatáskörében maradhattak végül.

Az alkotmány elfogadása után megtartott parlamenti választáson ehhez képest csak a választásra jogosultak 45 százaléka adta le a voksát. Azonban az új alkotmány értelmében a király immár köteles volt a választásokon nyertes iszlamista PJD-t felkérni a kormányalakításra.²⁵ A választási rendszer sajátosságai miatt azonban a PJD egyedül nem volt képes kormányt alakítani. A felálló kormányt egy olyan koalíció támogatta, amely a *mahzen*hez, a királyi udvarhoz tartozó hatalmi elithez köthető. Az így megalakult kormányban megtarthatta a posztját a vallásügyi miniszter, Ahmed Túfik, hiszen erre a posztra változatlanul az uralkodó delegálhatja a kormányba minisztert. Elmondhatjuk tehát, hogy annak ellenére, hogy az iszlamista PJD megnyerte a választásokat és képes volt koalíciós kormányt alakítani, a vallásügyekre továbbra sem volt hatása, azok változatlanul kizárólagosan királyi jogkörben maradtak.

A PJD ugyan a következő választást is megnyerte, és egészen a legutóbbi választásokig az ország miniszterelnök is ez a párt adta, mégsem volt képes mélyreható reformokat véghezvinni, és végül a 2021-es választások a PJD súlyos vereségét hozták. Jó példa a PJD kordában tartására a

²³ Ilhem, Rachidi (2016): Référendum royal au Maroc: l'inconnue de l'abstention. *L'Obs avec Rue89*, 2016. 11. 15. <https://www.nouvelobs.com/rue89/rue89-monde/20110701.RUE3142/referendum-royal-au-maroc-l-inconnue-de-l-abstention.html> (2021. 12. 13.)

²⁴ Morocco approves King Mohammed's constitutional reforms. *BBC News*, 2011. 07. 02. <https://www.bbc.com/news/world-africa-13976480> (2021. 12. 15.)

²⁵ Morocco's moderate Islamist PJD party wins 107 seats. *Al-Arabiya News*, 2011. 11. 27. <https://english.alarabiya.net/articles/2011%2F11%2F27%2F179546> (2021. 12. 15.)

Trump amerikai elnök által életre hívott Ábrahám-egyezmények, amelyekhez Marokkó 2020-ban csatlakozott.²⁶ Arab országgént politikai szempontból a palesztin kérdés megoldatlansága miatt nehéz döntés volt a csatlakozás Marokkó számára, ezért cserében viszont az USA vállalta, hogy elismeri Marokkó szuverenitását Nyugat-Szahara felett. Az Egyezmények aláírása a belpolitikában is nagy vitákat generált. A döntés ellen a PJD által delegált miniszterelnök, Oszmáni többször fel szólalt.²⁷ A PJD Izrael-ellenességét jól mutatja, hogy még 2013-ban egy olyan törvényjavaslatot is benyújtottak, amely betiltotta volna a kereskedelmi és más hivatalos kapcsolatokat Izraellel.²⁸ Ezt a törvénytervezetet végül nem fogadták el a törvényhozásban. Oszmáni miniszterelnök és a PJD szándéka ellenére végül Marokkó csatlakozott az Ábrahám-egyezményeket aláíró országokhoz, az iszlamisták pedig látványos politikai vereséget szenvedtek.

Ez az esemény jól mutatja, hogy a királyi hatalommal szemben milyen kis játéktere van a miniszterelnöknek és a mögötte álló, a választáson nyertes iszlamista pártnak. Az 2011 és 2021 közötti tíz év bebizonyította, hogy a rezsím képes volt kordában tartani a PJD-t, amikor az hatalmon volt; a párt nem volt képes jelentős reformokat véghezvinni, és a saját képére formálni a társadalmat. Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a PJD-nek a meglévő legitim keretek között nagyon nehéz dolga is volt, ugyanis nehéz egy olyan társadalmat iszlamizálni, amit már egy másik, rivális politikai erő jelentős mértékben a saját elgondolása szerint iszlamizált. Itt érdemes felidézni, hogy az iszlám és az állam már a PJD 2011-es hatalomra kerülése előtt is szétválaszthatatlanul összefonódott az uralkodó személye révén. A király mint legfőbb politikai autoritás szakrális legitimitációval uralkodott, és a kezében tartotta az összes hatalmi ág vezetését vagy kontrollt gyakorolt azok felett. Ilyen körülmények között egy iszlamista reformtörekvés legfeljebb egy alternatívát kínálhatott a társadalom iszlamizálására. Mivel a PJD vezetőinek nem volt erejük vagy szándékuk a meglévő hatalmi intézményeket megkérdőjelezni, nem voltak képesek kézzelfogható változást elérni a meglévő rendszeren belül.

Az iszlám szerepe Marokkó külpolitikájában

Az előző fejezetben már röviden utaltunk rá, hogy az iszlám Marokkó számára a diaszpóracsoportok miatt is fontos. Az országból folyamatos a kivándorlás, mára jelentős diaszpórák közösségek jöttek létre a Közel-Kelet és Nyugat-Európa számos országában.²⁹ Ezek a csoportok több okból is fontosak az ország és a rezsím számára. A diaszpóra tagjai jelentős mennyiségű pénzt utalnak vissza az óhazában maradt családtagjaik számára, ezeknek a hazautalásoknak napjainkban is kézzelfogható hatása van: az utóbbi tíz évben átlagosan a GDP valamivel több, mint 6 százalékát tették ki ezek a pénzmozgások.³⁰ 2020-ban a hazautalások értéke 7,4 milliárd USD

²⁶ Kelemen, Michele (2020): Morocco Agrees To Join Trump Administration's Abraham Accords. *NPR*, 2020. 12. 10. <https://www.npr.org/2020/12/10/945136662/morocco-agrees-to-join-trump-administrations-abraham-accords?t=1639617233282> (2021. 12. 13.)

²⁷ Morocco: No peace without recognition of Palestinian rights. *Middle East Monitor*, 2020. 09. 28. <https://www.middleeast-monitor.com/20200928-morocco-no-peace-without-recognition-of-palestinian-rights/> (2021. 12. 15.)

²⁸ Sakthivel, Vish (2013): Morocco Plays with Anti-Normalization. *The Washington Institute for Near East Policy*, PolicyWatch 2182. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/morocco-plays-anti-normalization> (2021. 12. 15.)

²⁹ Arbouch, Mahmoud – Dadush, Uri (2020): The Moroccan Diaspora and Public Policy. *Policy Center for the New South*, Policy Brief, 2020. márc. PB 20/13. https://media.africaportal.org/documents/Moroccan_diaspora_and_public_policy.pdf (2021. 12. 27.)

³⁰ Personal remittances, received (% of GDP) – Morocco. World Bank. é.n. <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.DT.GD.ZS?locations=MA> (2021. 12. 15.)

volt, amellyel Marokkó az arab államok között a második helyen áll, csak Egyiptom előzi meg a rangsorban.³¹

Az iszlám úgy kapcsolódik ehhez a jelenséghez, hogy lévén a marokkói gazdaság és társadalom egy kézzelfogható része függ ezektől a hazautalásoktól, ezért fontos ezeknek a pénzmozgásoknak a hosszú távú fenntartása. Ez viszont csak úgy lehetséges, hogy ha az egyre inkább nyugdíjas korba lépő elsőgenerációs marokkói bevándorlók mellett a második és a többedik generációsok – akik már külföldön születettek –, illetve a marokkói bevándorló háttérrel rendelkezők körében is fenntartják a marokkói identitást.

Az identitás fenntartásának pedig egyik jelentős eszköze az iszlám. Ahogy arra Roy figyelmeztet,³² a nyugaton felnőtt muszlimok az anyaországaikra is biztonsági kockázatot jelenthetnek. Roy ezt az akkulturáció fogalmával köti össze. Az akkulturáció Roy szerint azt a folyamatot jelöli, amely során egy kisebbségi közegben felnőtt muszlim személy valamilyen okból nem képes sem a saját szülőföldjére, sem a szülei régi hazájára társadalmába, illetve annak kulturális közegebe integrálódni. Az előbbi nem fogadja be a mássága miatt, az utóbbiban pedig azért érzi magát idegenként, mert Európában felnőve nem sajátította el azokat az írott és íratlan szabályokat és szokásokat, amelyek biztosítanak számára, hogy otthonosan mozogjon szülei vagy nagyszülei egykori otthonában. Emiatt ezek az emberek sehol sem érzik magukat igazán otthon, és ezt az identitásukban tatóngó úrt nem egy esetben az iszlám tölti be. Ez akkor válik biztonsági kihívássá, hogy ha az adott illető az identitáskeresése közben radikális csoportok befolyása alá kerül. Mivel ezek a csoportok és a hozzá kötődő eszmék könnyen mozognak a mai globalizált térben, ezért a radikalizálódott, marokkói háttérrel rendelkező európai és más hátterű muszlimok nem csak a fogadóországra jelenthetnek potenciális veszélyt, de a nézeteik Marokkóba is vissza tudnak sugározni, köszönhetően az olcsó repülőjegyek és az internet információs szupersztrádjának köszönhetően. A marokkói diaszpóra kultúra-vesztésének folyamata tehát gazdasági, vallási, és végeredményben biztonsági kihívás elé is állította az országot.

Erre a komplex problémára a rezsim először egy szekuláris választ adva létrehozott olyan szakmai „baráti” társaságokat (*amicales*) az 1970-es években, amelyek összefogják a diaszpórában élő marokkói munkavállalókat. Ezek a társaságok algériai mintára szerveződtek, és a marokkói identitás fenntartásán túl a rezsim a tagok megfigyelésére is használta őket.³³ Ahogy említettük, ekkor a rezsim az igazi kihívást a baloldali ideológiákban látta.

Az iszlamista kihívás megjelenésével a marokkói vezetés figyelme is egyre inkább a vallási szervezetek felé fordult. Franciaország, ahol az egyik legjelentősebb marokkói diaszpóráközösség él, jól demonstrálja ezt a törekvést. 2003-ban Nicolas Sarkozy akkori belügyminiszter aktív közreműködésével létrejött Iszlám Hit Francia Tanácsában (*Conseil français du culte musulman*, továbbiakban CFCM)³⁴ a legnagyobb befolyása általában a marokkói hátterű közösségeknek van. A CFCM felállásakor az első CFCM-szavazáson a Tanácsban a képviselői helyek relatív többségét az a Franciaországi Muszlimok Nemzeti Föderációja (*Fédération nationale des musulmans de France*, továb-

³¹ Kasraoui, Safaa (2021): Morocco 2nd Country To Receive Remittances in Arab Region in 2020. *Morocco World News*, 2021. 09. 28. <https://www.morocoworldnews.com/2021/09/344653/morocco-2nd-country-to-receive-remittances-in-arab-region-in-2020> (2021. 12. 15.)

³² Roy, Olivier (2004): *Globalized Islam. The Search for a New Ummah*. Columbia University Press, New York, 309–315.

³³ Brand, Laurie A. (2018): Expatriates and Home State Political Development. *Mashriq & Mahjar. Journal of Middle East and North African Migration Studies*, 5. évf. 1. sz. 15.

³⁴ *Qui sommes-nous? Statuts du CFCM*. Conseil Français du Culte Musulmane, 2019. 04. 07. <https://www.cfcfm-officiel.fr/qui-somme-nous/> (2021. 12. 10.)

biakban FNMF) nyerte el, amelyik a marokkói kormány befolyása alatt állt.³⁵ A marokkói kormány tehát a marokkói diaszpóráközösség vallási szervezeteit is ellenőrzése alá vonta. Ezzel egyfelől a diaszpóra vallási közösségeiben is jelen tudott lenni közvetett módon, másrészt képes volt szemmel tartani a CFCM ügyeit, és így végeredményben ráhatása volt a francia kormánnyal folytatott, iszlámmal kapcsolatos párbeszédre is.

Mivel az FNMF működése nem bizonyult elég hatékonynak, a marokkói rezsim úgy döntött, hogy támogatja az FNMF-ből kiváló, és annak helyét átvevő új szervezetet, a Franciaországi Muszlimok Tömörülését (*Rassemblement des Musulmans de France*, továbbiakban RMF). Amikor azonban a 2011-es marokkói választásokon nyertes iszlamista PJD elkezdett közeledni az RMF-hez, a rezsim gyorsan reagált, és segítő kezet nyújtott a Franciaországi Mecsetek Uniója (*Union des Mosquées de France*, továbbiakban UMF) létrehozásában, amely független volt a PJD befolyásától.³⁶ Ezután nem sokkal az RMF marginalizálódott, és a legutóbbi CFCM-választáson is az UMF adta a legnagyobb frakciót.³⁷

Láthatjuk tehát, ahogyan a marokkói rezsim uralkodóhoz kötődő része marginalizált egy olyan francia vallási csoportot, amely elkezdett a marokkói választásokon győztes, és a miniszterelnököt is delegáló PJD-hez közeledni. Ezzel párhuzamosan pedig sikeresen felemelte azt az UMF-et, amely a francia CFCM vezető ereje lett. Így az uralkodó és köre (a *mahzen*) sikeresen tartotta meg a befolyását a vallással kapcsolatos intézmények és csoportok között mind belföldön, mind pedig a francia diaszpóráközösségen belül. Ezekkel a lépésekkel a marokkói rezsim biztosította azt, hogy megmaradjon a rálátása az egész francia iszlámmal kapcsolatos politikára, a CFCM-ben meglévő befolyásán keresztül. Ennek a folyamatnak a részeként pedig képes volt a PJD-től érkező kihívás semlegesítésére a diaszpórapolitika területén is. Ezen túl azt is ki kell emelni, hogy az UMF-ben érvényesülő befolyásán keresztül a rezsim képes az általa preferált iszlámértelmezést is terjeszteni, így pedig az iszlámmal kapcsolatos értelmezési teret alakítani a francia iszlám diskurzusban is.

A rezsim befolyását tovább növeli, hogy a francia kormány Marokkóhoz fordult, amikor a rendszeressé váló terrorcselekmények hatására felkarolta a francia imámok képzésének kérdését. 2017-től egy közös program keretében a marokkói rezsim vállalta francia imámok képzését az uralkodó által Rabatban alapított VI. Mohamed Intézetben, amelyet korábban éppen azzal a céllal hívtak életre, hogy a marokkói iszlámértelmezést külföldi imámok képzése segítségével terjeszse.³⁸ Ezzel Marokkó tovább képes növelni külpolitikai befolyását az iszlámon keresztül, illetve képes az iszlám állami kontrolljának köszönhetően szélesíteni az általa preferált iszlámértelmezés földrajzi kereteit is.

Úgy tűnik, hogy a közös imámképzési program Olaszország érdeklődését is felkeltette. 2017-ben jelentették be, hogy a két ország kormányainak támogatásával a Sienai Egyetem a Karavijjinnal közös imámképzési programot indít. Ez egy újabb siker Marokkó európai iszlámpolitikája számára.

³⁵ Bruce, Benjamin (2018): Transnational Religious Governance as Diaspora Politics: Reforming the Moroccan Religious Field Abroad. *Mashriq & Mahjar. Journal of Middle East and North African Migration Studies*, 5. évf. 1. sz. 56.

³⁶ *Uo.* 56–58.

³⁷ «Le CFCM doit regagner la confiance des musulmans de France». *La Croix*, 2019. 11. 22. <https://www.la-croix.com/Religion/Islam/Le-CFCM-doit-regagner-confiance-musulmans-France-2019-11-22-1201062120> (2021. 12. 14.)

³⁸ Alaoui, Sarah (2018): Morocco's Religious Diplomacy: To What End? *USC Center on Public Diplomacy*, 2018. 06. 07. <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/morocco%E2%80%99s-religious-diplomacy-what-end> (2018. 08. 15.); Bayloqç-Hlaoua, *i.m.* 114.

Marokkó ezen túl a Marokkói Ulema Európai Tanácsán (*Conseil Européen des Ouléma Marocains*, továbbiakban CEOM) keresztül részt kíván venni az iszlámról szóló európai szintű diskurzusban, illetve össze kívánja fogni az Európában működő imámjait is.³⁹

Visszatérve az imámképzés kérdésére, Marokkó ezt a programot eredetileg nem az európai, hanem afrikai partnerei számára indította el. A program célja az volt, hogy Marokkó nyugat-afrikai partnerei számára kínáljon lehetőséget imámok képzésére. Ahogy említettük korábban, a térség országai számára Marokkó mint tradicionális vallási referenciapont jelenik meg, hiszen az iszlám a szubszaharai térségbe arab térítőkön keresztül jutott el. Ebből a szempontból a Karavijjín Egyetem évszázados vallási és kulturális központ Nyugat-Afrika társadalmi számára. Amikor a Malival 2013-ban kötött első ilyen megállapodás⁴⁰ révén életre hívták a szóban forgó imámképzési programot, akkor annak helyszínéül a rabati VI. Mohamed Intézetet jelölték ki. Az Intézet később, 2015-ben beolvasztották a szintén állami ellenőrzés alatt álló Karavijjínba,⁴¹ így pedig a nagy múltú egyetem egy modern *brandd*é is előlépett, hiszen azóta a Karavijjín nevével tudják népszerűsíteni az imámképzési programot is, amelyhez számos más nyugat-afrikai ország is csatlakozott azóta.⁴² Az imámképzés költségeit egyébként a marokkói kormány állja.

Az imámképzési program révén nem csak a marokkói iszlámértelmezést tudja a rezsim terjeszteni. Ez a *soft power* tevékenység egyben demonstrálja Marokkó terrorellenes harcban tanúsított elkötelezettségét is. A mérsékelt iszlám hirdetőjeként Marokkó így még jobb színben tud feltűnni a külföldi partnerei előtt, ez pedig hozzájárul az Egyesült Államokkal ápolt szoros viszony fenntartásához is.

A nyugat-afrikai országok és az USA jóindulatára marokkónak két okból is szüksége van. Egyfelől a nyugat-afrikai régió az utóbbi években a marokkói FDI egyik legfontosabb célpontja lett. Marokkó ebben a régióban a globális észak és dél közötti híd szerep betöltésére is törekszik.⁴³ A másik ok, ami miatt Marokkónak szüksége van a Nyugat-Afrika országai, az EU, illetve az Egyesült Államok támogatására, az Nyugat-Szahara kérdése, illetve ezen keresztül az Algériával folytatott regionális versengés. Már Nyugat-Szahara Marokkó általi 1975-ös elfoglalásakor is felfedezhetünk vallási szimbólumot, hiszen a II. Haszan által megindított Zöld Menetelés (*Green March*) is az iszlám színét használta fel a terület elfoglalása során.

Marokkó Nyugat-Szahara kérdése miatt ugyan egy ideig kivonult az Afrikai Egységszervezetből, illetve az Afrikai Unióból (AU) is, ez a viszonylagos diplomáciai elszigeteltség azonban 2017-ben véget ért, és Marokkó újra elfoglalta helyét az AU-ban. E sorok szerzője úgy véli, hogy Marokkó külpolitikáját vizsgálva mindig érdemes szem előtt tartani, hogy a nyugat-szaharai kérdés elsődleges stratégiai jelentőséget képvisel a rezsim számára. Emiatt a rezsim külpolitikai lépései mögött közvetve vagy közvetlenül majdnem mindig felsejlik ez a téma. A marokkói rezsim egyik legújabb

³⁹ Turner, Bertram (2017): Translocal, faith-based dispute management: Moroccan–Canadian struggles with normative plurality. In: González, Francisco Colom – D’Amato, Gianni (szerk.): *Multireligious Society. Dealing with Religious Diversity in Theory and Practice*. Routledge, London, New York, 215.

⁴⁰ Report: Morocco plans to train 500 Malian Imams. *Al Arabiya News*, 2013. 09. 21. <https://english.alarabiya.net/News/africa/2013/09/21/Report-Morocco-plans-to-train-500-Malian-Imams> (2021. 11. 15.)

⁴¹ Hmimnat, Salim (2019): A New Generation of Imams in Morocco. *Oasis (online)*, 2019. 09. 16. <https://www.oasiscenter.eu/en/a-new-generation-of-imams-in-morocco> (2021. 11. 15.)

⁴² A teljesség igénye nélkül említhetjük Szenegál, Nigéria, Guinea, Gambia és Csád példáját. Eljehtimi, Ahmed (2019): Morocco trains foreign students in its practice of moderate Islam. *Reuters*, 2019. 04. 23. <https://www.reuters.com/article/us-morocco-religion/morocco-trains-foreign-students-in-its-practice-of-moderate-islam-idUSKCN1RZ1JP> (2021. 12. 15.)

⁴³ Vékony Dániel (2020): Valami új, valami régi: Marokkó szerepe Nyugat-Afrikában. *Külgazdasági Intézet – KKI-elemzések*, E-2020/78. <https://kki.hu/valami-uj-valami-regi-marokko-szerepe-nyugat-afrikaban/> (2020. 12. 01.)

eszköze nyugat-szaharai szuverenitásának megszilárdítására az, hogy külföldi partnereit győzi meg arról, hogy nyissanak ott konzulátust.⁴⁴ Nem meglepő, hogy a konzulátust nyitó országok közül nem egy (például Guinea, Nigéria, Szenegál) részt vesz az imámképzési programban is.

Összefoglalás

E tanulmány célja az volt, hogy bemutassa, hogyan használta fel a marokkói uralkodó, illetve a hozzá kötődő hatalmi kör (a *mahzen*) az iszlámot saját politikai céljai elérése érdekében. A marokkói rezsim magát mint a mérsékelt iszlám letéteményesét szeretné láttatni, ez pedig elősegíti a rezsim belpolitikai legitimitációját és külpolitikai elfogadottságát is.

A marokkói uralkodónak a gyarmatosítás után sikerült magához ragadnia az iszlámmal kapcsolatos állami intézmények feletti kontrollt is. Ugyan az ún. „arab tavasz” alatt kitört tüntetések hatására új alkotmányt fogadtak el az országban, azonban az uralkodó sikeresen védte meg a valással kapcsolatos pozícióit, és mentette át megkülönböztetett szerepét az új alkotmányos keretek közé is. Ebben szerepet játszottak azok a tradicionális szúfi csoportok is, amelyek szintén több szálon kötődnek az uralkodóhoz. *Amír al-múminín*ként a király megtartotta legfőbb vallási vezetői méltóságát, így ő egy személyben maradt Marokkó legfőbb világi, vallási és katonai vezetője is. A 2000-es évek terrorcselekményeinek hatására nem csak a marokkói iszlám retraditionalizálása ment végbe, hanem addig nem látott központosítása és intézményesítése is lezajlott. Ennek köszönhetően pedig egy olyan centralizált iszlám intézményrendszer jött létre, amely képes az iszlámmal kapcsolatos tevékenységek és gyakorlatok monopolizálására.

Egyetértünk Robbinsszal és Rubinnal⁴⁵ abban, hogy ez egy olyan hivatalos iszlám felemelkedéséhez vezetett, amihez hasonlót látunk Jordánia, Egyiptom vagy éppen Tunézia esetében. Marokkó abból a szempontból azonban egyedi eset, hogy ott az uralkodó szimbolikus vallási szerepe még nagyobb hatalmat és befolyást biztosít számára, mint a többi országban. Az iszlám a belpolitikában tehát egyfelől eszköz a rezsim saját hatalmának fenntartására, másfelől pedig abban is szerepet játszik, hogy a marokkói társadalomban is jelen lévő radikális iszlámértelmezéseket korábban tartásák.

Végül pedig, az így létrejött marokkói iszlám diskurzust és jól szervezett intézményrendszert az ország külpolitikájában is felhasználják. A rezsim aktívan próbál fellépni annak érdekében, hogy a marokkói diaszpóráközösségek anyaországához kötődő identitását fenntartsa. Ehhez pedig a vallást is aktívan használja, amikor diaszpóráközösségeket támogat és von ellenőrzése alá. Marokkó önmagát a mérsékelt iszlám letéteményeseként igyekszik láttatni a kormány által terjesztett és számos intézményi megoldással támogatott stratégiai narratíván keresztül. A marokkói mérsékelt iszlámértelmezés pedig nagyban hozzájárul az országról és a rezsimről kialakított pozitív kép és *soft power* erősítéséhez. Ennek pedig nem csak politikai, de gazdasági hatása is érezhető az utóbbi években, ahogy Marokkó egyre szorosabb kapcsolatot ápol az EU tagországaival és Nyugat-Afrika államaival. Ennek a sikeres külpolitikának egyik eszköze a marokkói iszlám exportja, amiben nagyon hasznosnak bizonyultak az egyre bővülő imámképzési megállapodások.

⁴⁴ "Consulates" opened in the occupied territories of Western Sahara. Universidad de Santiago de Compostela, é.n. <https://www.usc.gal/en/institutos/ceso/Consulados-en-el-Sahara-Occidental-.html> (2021. 12. 13.)

⁴⁵ Robbins, Michael – Rubin, Lawrence (2017): The Ascendance of Official Islams. *Democracy and Security*, 13. évf. 4. sz.

Így elmondhatjuk, hogy Marokkó az iszlámon belül zajló globális interpretációs versengés részévé is vált ezzel a programjával. Kérdés azonban, hogy ebben a versenyben egy olyan behatárolt gazdasági potenciállal rendelkező állam, mint Marokkó, hogyan fog tudni helyt állni. De ennek a kérdésnek a megválaszolása már egy másik tanulmány témája lesz.

Felhasznált források

- Alaoui, Sarah (2018): Morocco's Religious Diplomacy: To What End? *USC Center on Public Diplomacy*, 2018. 06. 07. <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/morocco%E2%80%99s-religious-diplomacy-what-end> (2018. 08. 15.)
- Arbaoui, Larbi (2012): Al Qarawiyyin of Fez: The Oldest University in the World. *Morocco World News*, 2012. 10. 02. <https://www.moroccoworldnews.com/2012/10/59056/al-karaouin-of-fez-the-oldest-university-in-the-world> (2021. 12. 13.)
- Arbouch, Mahmoud – Dadush, Uri (2020): The Moroccan Diaspora and Public Policy. *Policy Center for the New South*, Policy Brief, 2020. márc. PB 20/13. https://media.africaportal.org/documents/Moroccan_diaspora_and_public_policy.pdf (2021. 12. 27.)
- Baylocq, Cédric – Hlaoua, Aziz (2016): Diffuser un « islam du juste milieu »? Les nouvelles ambitions de la diplomatie religieuse africaine du Maroc. *Afrique contemporaine*, 257. évf. 1. sz. 113–128.
- Brabato, Mariano (2020): Postsecular Plurality in the Middle East: Expanding the Postsecular Approach to a Power Politics of Becoming. *Religions*, 11. évf. 4. sz.
- Brand, Laurie A. (2018): Expatriates and Home State Political Development. *Mashriq & Mahjar. Journal of Middle East and North African Migration Studies*, 5. évf. 1. sz. 11–35.
- Bruce, Benjamin (2018): Transnational Religious Governance as Diaspora Politics: Reforming the Moroccan Religious Field Abroad. *Mashriq & Mahjar. Journal of Middle East and North African Migration Studies*, 5. évf. 1. sz. 56. 36–70.
- “Consulates” opened in the occupied territories of Western Sahara. Universidad de Santiago de Compostela, é.n. <https://www.usc.gal/en/institutos/ceso/Consulados-en-el-Sahara-Occidental.html> (2021. 12. 13.)
- Csicsmann László (2013): The Interplay of Regime Survival Strategy and Political Reform in Jordan and Morocco after the Arab Spring. *Grotius*. http://www.grotius.hu/doc/pub/ILNIMG/2014-08-04_csicsman_the-interplay-of-regime-survival-strategy-and-political-reform-in-jordan-and-marocco.pdf (2017. 09. 07.)

- Eljechtimi, Ahmed (2019): Morocco trains foreign students in its practice of moderate Islam. *Reuters*, 2019. 04. 23. <https://www.reuters.com/article/us-morocco-religion/morocco-trains-foreign-students-in-its-practice-of-moderate-islam-idUSKCN1RZ1JP> (2021. 12. 15.)
- Essaouira Gnaoua and World Music Festival* (é.n.) <https://www.festival-gnaoua.net/en/accueil> (2021. 12. 15.)
- Hmimnat, Salim (2019): A New Generation of Imams in Morocco. *Oasis (online)*, 2019. 09. 16. <https://www.oasiscenter.eu/en/a-new-generation-of-imams-in-morocco> (2021. 11. 15.)
- Ilhem, Rachidi (2016): Référendum royal au Maroc: l'inconnue de l'abstention. *L'Obs avec Rue89*, 2016. 11. 15. <https://www.nouvelobs.com/rue89/rue89-monde/201610701.RUE3142/referendum-royal-au-maroc-l-inconnue-de-l-abstention.html> (2021. 12. 13.)
- Kasraoui, Safaa (2021): Morocco 2nd Country To Receive Remittances in Arab Region in 2020. *Morocco World News*, 2021. 09. 28. <https://www.moroccoworldnews.com/2021/09/344653/morocco-2nd-country-to-receive-remittances-in-arab-region-in-2020> (2021. 12. 15.)
- Kelemen, Michele (2020): Morocco Agrees To Join Trump Administration's Abraham Accords. *NPR*, 2020. 12. 10. <https://www.npr.org/2020/12/10/945136662/morocco-agrees-to-join-trump-administrations-abraham-accords?t=163961723282> (2021. 12. 13.)
- Kepel, Gilles (2007): *Dzsihád*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- La Constitution – Edition 2011*. Royaume du Maroc, Secrétariat Général du Gouvernement. http://www.sgg.gov.ma/Portals/o/constitution/constitution_2011_Fr.pdf (2021. 12. 13.)
- «Le CFCM doit regagner la confiance des musulmans de France». *La Croix*, 2019. 11. 22. <https://www.la-croix.com/Religion/Islam/Le-CFCM-doit-regagner-confiance-musulmans-France-2019-11-22-1201062120> (2021. 12. 14.)
- Miskimmon, Alister – O'Loughlin, Ben – Roselle, Laura (2013): *Strategic Narratives. Communication Power and the New World Order*. Routledge, London, New York.
- Morocco approves King Mohammed's constitutional reforms. *BBC News*, 2011. 07. 02. <https://www.bbc.com/news/world-africa-13976480> (2021. 12. 15.)
- Morocco: No peace without recognition of Palestinian rights. *Middle East Monitor*, 2020. 09. 28. <https://www.middleeastmonitor.com/20200928-morocco-no-peace-without-recognition-of-palestinian-rights/> (2021. 12. 15.)
- Morocco's moderate Islamist PJD party wins 107 seats. *Al-Arabiya News*, 2011. 11. 27. <https://english.alarabiya.net/articles/2011%2F11%2F27%2F179546> (2021. 12. 15.)

Nye, Joseph S. Jr. (2005): *Soft Power: The Means To Success In World Politics*. Public Affairs, New York.

Personal remittances, received (% of GDP) – Morocco. World Bank. é.n. <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.DT.GD.ZS?locations=MA> (2021. 12. 15.)

Qui sommes-nous? Statuts du CFCM. Conseil Francais du Culte Musulmane, 2019. 04. 07. <https://www.cfcf-officiel.fr/qui-somme-nous/> (2021. 12. 10.)

Report: Morocco plans to train 500 Malian Imams. *Al Arabiya News*, 2013. 09. 21. <https://english.alarabiya.net/News/africa/2013/09/21/Report-Morocco-plans-to-train-500-Malian-Imams> (2021. 11. 15.)

Robbins, Michael – Rubin, Lawrence (2017): The Ascendance of Official Islams. *Democracy and Security*, 13. évf. 4. sz. 363–391.

Rostoványi Zsolt (2004): *Az iszlám világ és a Nyugat*. Corvina Kiadó, Budapest.

Rostoványi Zsolt (2020): *Az iszlám és a 21. század. Kihívások és válaszok*. L'Harmattan, Budapest.

Roy, Olivier (2004): *Globalized Islam. The Search for a New Ummah*. Columbia University Press, New York.

Sakthivel, Vish (2013): Morocco Plays with Anti-Normalization. *The Washington Institute for Near East Policy*, PolicyWatch 2182. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/morocco-plays-anti-normalization> (2021. 12. 15.)

Turner, Bertram (2017): Translocal, faith-based dispute management: Moroccan–Canadian struggles with normative plurality. In: González, Francisco Colom – D'Amato, Gianni (szerk.): *Multireligious Society. Dealing with Religious Diversity in Theory and Practice*. Routledge, London, New York, 2013–235.

Vékony Dániel (2020): Valami új, valami régi: Marokkó szerepe Nyugat-Afrikában. *Külügyi és Kül-gazdasági Intézet – KKI-elemzések*, E-2020/78. <https://kki.hu/valami-uj-valami-regi-marokko-szerepe-nyugat-afrikaban/> (2020. 12. 01.)

Wainscott, Ann Marie (2017): *Bureaucratizing Islam. Morocco and the War on Terror*. Cambridge University Press, Cambridge.

Zeghal, Malika (2008): *Islamism in Morocco. Religion, Authoritarianism, and Electoral Politics*. Markus Wiener Publishers, Princeton.